

A. SOOM

**Saaremaa rahvakool
XIX sajandil**

TARTUS, 1931

A-7502

Hayle

Arnold

A. SOOM

aaremaa rahvakool XIX sajandil

TARTUS, 1931

lookvõrd samas
lõpuks XIX

Saaremaa rahvakool XIX sajandil.

Saaremaa on oma kultuurielu avaldistelt mandrist ikka tubli sammu taga seisnud. See asjaolu torkab silma ka rahvakooli, seltskondliku tegevuse ja ajakirjanduse arengus. Juba talurahvakoolide asutamine Rootsi aja lõpul teostus siin mõned aastad hiljemini kui mandril. Kuna Liivi- ja Eestimaal hakati juba 1684. a. paiku koole asutama ja sellekohased valitsuse korraldused välja kuulutati Liivi mandril 1687.¹⁾, Eestimaal 1689.²⁾ aastal, ilmus Saaremaa koolikorraldus alles 1695. aastal³⁾. Ehkki on teada, et Saaremaal on 1695. a. paiku koole asutatud, viidi 1695. a. koolikorraldus alles superintendent Gabriel Skragge poolt a. 1705—1706 täiel määral ellu.

Rootsi ajal loodud talurahvakool teenis eeskätt kiriklikke huve. Selles pidi noorrahvas ristikoguduse liikmele tarvilikud palved, katekismi peatükid ja kirikulaulu-viisid selgeks õppima. Koguni vanemaid inimesi kavatses superintendent Skragge lauluviiside äraõppimiseks kooli saata⁴⁾. Võiks õigusega öelda, et selleaegne kool leeriõpetust asendas, mis kindlaajalise kursusena puudus. Koolmeistreiks olid enamuses eesti keelt valdavad sakslased, seega isikud, kes olid mõisatööst vabad. Õppetöö kõrval täitsid nad kirikus eespaluja ehk hili-sema aja mõiste järgi köstri ülesandeid. Kooli olulisema puudusena esineb asjaolu, et ta oli määratud liiga laia piirkonna jaoks, mille tõttu arvatavasti ainult lähemal asuvate külade lapsed said koolis käia. Kuid vaatamata sellise kooli puudusile on XVII sajandi lõpul ja XVIII alul rahvaharidustöös kokkuvõttes siiski saavutatud selle aja kohta võrdlemisi häid tagajärgi.

¹⁾ G. O. F. Westling, Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710, Kyrkohistorisk Årsskrift 1901, lk. 78.

²⁾ Westling, Mittheilungen über den Volksunterricht in Estland 1561—1710, Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands, V, lk. 243.

³⁾ Saaremaa maapealik Örnklou kiri Kärla kihelkonna mõisnikele 24. IX 1695, Saaremaa konsistooriumi arhiiv, RKA (= Riigi Keskarhiiv).

⁴⁾ Karja visitatsiooniprotokoll 1706. a., RKA.

Sellel Rootsi ajal loodud alusel baseerus koolikorraldus Saaremaal kogu XVIII sajandi kestel, püsidis vaid kohalike kirikuõpetajate ja kirikuvalitsuse hooldamise tõttu endisel kõrgusel. Põhjasõjale järgneva aja kirikujuhtidest, kes hariduspoliitikas hoolega on jätkanud rootsiaegset suunda, paistab eriti silma praost (hiljemini superintendent) Metzold. Oma püüetele abisaamiseks pöördus ta Saaremaa 1730. a. maapäeva poole. Maapäeva sellekohase otsusega kohustati kõigi 12 kihelkonna kirikueestseisjaid ja mõisavalitsusi selle eest hoolt kandma, et talupojad saadaksid oma lapsed 10. aastast peale kooli. Korraldusele vastupanevaid talupoegi ootas rahatrahv või raha puudumisel häbipink kirikus⁵⁾. Saaremaa rüütelkonna toetusel ja osalt ka vennastekoguduse tegevuse mõjul tõusis lugemis- oskus õige jõudsasti. 1731. a. andmeil leidis mõnes kihelkonnas ainult üksikuid, kes ei osanud raamatust lugeda⁶⁾.

Rootsiaegset koolikorraldust võime teataval määral vaadelda kui esimesi samme rahvahariduse alal. Vististi oleks sellele hiljemini Rootsi valitsuse poolt järgnenud laiemaulatuslikum koolikorraldus, sest ühest koolist ei jätkunud kaugeltki kogu kihelkonna tarbeks. Vene valitsusvõim aga ei teinud haridusolude parandamiseks esimese 50 aasta kestel ainustki katset. Alles 1765. aastal kuulutati Liivi kindralkuberner Browne'i poolt uus laiendatud koolikorraldus välja⁷⁾. Selle järgi pidid mõisad iga viie adramaa kohta ühe talurahva- kooli asutama. Neil mõisapidajail aga, kelle mõisad vähemad olid kui viis adramaad, oli õigus valida — kas oma mõisapiirkonna talu- laste jaoks kool asutada või lapsed kihelkonnakooli saata. Lageda uskavad talupojad võisid oma lapsi ise kodus õpetada. Igas kihel- konnas pidi peale selle üks kihelkonnakool asutatama. Kuid Browne'i 1765. a. koolikorraldus jäi Saaremaal veel aastakümneid teostamata. Nii ei olnud 1781.—1782. a. kirikukatsumise ajal Browne'i kooliplakaat mõnes Saaremaa kihelkonnas, näit. Muhus ja Kihelkonnal, veel üldse teatavakski saanud⁸⁾.

Alles Liivimaa abikuberner Campenhausen'i poolt, kes maakorral- duse ja -mõõtmise otstarbel viibis 14 aastat Saaremaal, tehti esi- mesi tõsisemaid katseid rahvahariduse paremale järjele tõstmiseks. Tema ettepanekul Riia asehaldamisvalitsuse poolt 23. detsembril 1784 väljaantud käskkirjas leiduv koolikorraldus⁹⁾ on palju täielikum ja

⁵⁾ M. Körber, Oesel einst und jetzt, I, Kuressaare 1887, lk. 111—112.

⁶⁾ M. Körber, op. cit., lk. 112—113.

⁷⁾ Browne'i kooliplakaat 18. IV 1765, Указы Лифляндскаго Губернскаго Правленія 1761—1765, RKA.

⁸⁾ Muhu ja Kihelkonna visitatsiooniprotokollid a. 1781—1782, RKA.

⁹⁾ 23. XII 1784. a. plakaadi 4. punkt: In Absicht der Kirchspiels- und Dorf-Schulen, Saaremaa rüütelkonna arhiiv, nr. 249, Ukasen 1762—1787, RKA.

üksikasjalisem 1765. a. koolikorraldusest. 1765. a. plakaat käsib mõisakoole asutada ainult seal, kus vanemad oma lapsed ise ei suuda õpetada. 1784. a. koolikorraldus aga nõuab külakoolide asutamist tervel Saaremaal — iga 8—12 adramaa kohta üks kool (Saaremaa adramaa oli Liivimaa adramaast $\frac{1}{3}$ võrra vähem), kus mõlemast soost talulapsed pidid seitsmendast eluaastast alates igal aastal mardipäevast kuni palmipuudepühani niikaua viis päeva nädalas koolis käima, kuni neil lugemine oli selge ja nad võisid katekismi peatükke peast vastata. Koolipiirkonna suurus võis vastavalt olukorrale ettekirjutatud normist ka vähe suurem või väiksem olla, sest külasid ei võidud koolipiirkonna määramisel poolitada. Laste koolisaatmise järgi pidid kirikueestseisjad ja külakupjad valvama ja kooli mitteilmujaid kohalikule kirikuõpetajale üles andma.

Koolmeistrite ametiseseadmine kuulus kirikuõpetajate kompetentsi ja võis sündida kirikueestseisjate nõusolekul. Selle ameti jaoks kohaseks leitud talupojel ei olnud õigust koolmeistri kohustusest kõrvale hoiduda. Koolitöö eest pidi koolmeistrile mõisast kaks rakkepäeva ära jäetama, milline tegu tuli talupojel, kelle lapsed koolis käisid, koolmeistri asemel mõisale ära teha. Viimased olid ühtlasi kohustatud koolitoa kütmiseks puid tooma. Koolmeistriks määratud talupoeg pidi ühe oma hooneist koolitoana kasutada andma. Kahe sooja toa puudumisel tuli teine tuba külast tasuta kooli alla võtta. Üksikasjalisemate küsimuste, nagu õpperaamatute muretsemise, koolipäeva pikkuse jne., otsustamine pidi kihelkonna kompetentsi kuuluma. Koolikorralduse kättesaamise järel pidid kirikueestseisjad selles asjas arupidamiseks kirikukonvendi kokku kutsuma. Kirikukonvendi otsusest tuli kirikueestseisjail üldise hoolekande kolleegiumile kolme kuu jooksul aruanne esitada. Kooli mittepidamise või õppeaja lühendamise puhul tuli süüdlastelt üldise hoolekande kolleegiumi heaks iga puuduva koolinädala eest üks rubla trahvi nõuda. Koolisundusest olid ainult need lapsed vabad, kelle vanemad neid ise suutsid tarvilikul määral õpetada. Ainult pidi kodus õppivate laste teadmisi laupäeval kihelkonnakoolis järele katsutama.

Analoogiliselt külakoolidele tuli igas kihelkonnas ka kihelkonnakoolid asutada, kus lapsed võisid peale külakooli lõpetamist rohkem teadmisi omandada. Kirikuõpetajaid ja kirikueestseisjaid kästi hoolga selle järele valvata, et kihelkonnakooli õpetajaiks ametisse seataks ainult kained, virgad, arusaavad ja õiglased isikud. Samuti pidid nad hoolt kandma, et koolmeistrid ka tööpoolest kätte saaksid neile määratud palga ja maa, mille tõttu nende eluülespidamine oleks kindlustatud. Kus koolimaa puudus, tuli kihelkonnal selle muretsemiseks samme astuda.

Et küla- ja kihelkonnakoolid olid antud kirikuõpetaja erilise hoole alla, pidid viimased koole vähemalt kord kuus järele katsuma

nii õpilaste teadmiste kui koolmeistrite kõlblikkuse suhtes. Jätsid kirikuõpetajad kooli revideerimise hooletusse, olid kirikueestseisjad kohustatud nende peale superintendendi ees kaebust tõstma. Viimane võis kirikuõpetajat sunniabinõudega oma kohustuste täitmisel sundida.

1784. a. koolikorraldus kiideti Saaremaa maapäeva poolt heaks¹⁰⁾ ja nähtavasti viidi mõne aasta jooksul ellugi, sest uute koolide asutamine ei nõudnud erilisi materjaalseid kulusid ei koolimajade ehitamise ega kooliõpetaja palga näol. Samuti ei nõudnud see kava õppetööks ettevalmistatud koolmeistreid. Saaremaa 1792., 1793. ja 1794. aastal peetud kirikuvisitatsiooni andmeil olid enamikus kihelkonnas küla- ja kihelkonnakoolid olemas, puudusid vaid õpilased¹¹⁾. Ettekäändel, et lapsed saavad õpetust kodus, ei saatnud vanemad neid kooli: olid ju kodus õppivad lapsed kooliskäimisest vabastatud. Küll pidid viimased laupäeviti ilmuma kihelkonnakooli järelekatsumisele, kuid sedagi ei oldud vähemalt esimese kümne aasta kestel vististi kuigi laialt praktiseeritud, sest 1790-date aastate kirikuvisitatsiooni ajal¹²⁾ näeme selle määruse teostamiseks igas kihelkonnas uuesti otsuseid tehtavat. Arvesse võttes, et XVIII sajandi lõpul koolid seisid pea kõigis kihelkonnas tühjadena, paistab küll enam kui kahtlane olevat, et kõik vanemad oleks suutnud oma lapsi niivõrra hästi õpetada, et viimastel poleks vajagi olnud kooli minna.

Esitan seejuures näiteks mõned visitatsiooniprotokolli andmed. Püha kihelkonnas olid 1794. aastal 23. XII 1784. a. plakaadi põhjal küll külakoolid asutatud, kuid kooles puudusid õpilased, sest vanemad olevat õpetanud neid peamiselt ise kodus. Töötas ainult kihelkonnakool¹³⁾. Valjalas olid 1794. a. andmeil küll külakoolid olemas, kuid kaevati, et vanemad ei andvat oma lapsi kooli, sest nad õpetavat neid ise¹⁴⁾. Mustjalas olid 1793. a. kihelkonna- ja külakoolid olemas. Kihelkonnakoolis õpetas koolmeister lapsi, kui nad tema juurde saadeti. Enamjagu neist olevat aga vanemate juures kodus õppinud. Külakoolid olevat küll asutatud, kuid vanemad ei saatvat lapsi kooli ettekäändel, et nad neid kodus õpetavat. Kooli ei tulevat pea ainustki last¹⁵⁾. Kihelkonnal käis 1793. a. kihelkonnakoolis veel mõnigi laps, kuid külakoolidesse saadeti neid hoopis vähesel arvul, sest vanemad olevat õpetanud lapsi ise. Sama teade

¹⁰⁾ Plakaat 23. XII 1784, Saaremaa rüütelkonna arhiiv, nr. 249, Ukasen 1762—1787, RKA.

¹¹⁾ Saaremaa kirikuvisitatsiooni-protokollid a. 1792—1794, RKA.

¹²⁾ Ibid.

¹³⁾ Püha visitatsiooniprotokoll 1794. a., RKA.

¹⁴⁾ Valjala visitatsiooniprotokoll 1794. a., RKA.

¹⁵⁾ Mustjala visitatsiooniprotokoll 1793. a., RKA.

kordub 1799. a. visitatsiooniprotokollis¹⁶⁾. Karjast teatatakse 1792. a. visitatsioonil, et kihelkonnakooli ei tulevat pea ainustki last, sest nad saavat õpetust kodus vanemait ja külakooles. See teade lubab oletada, et külakoolid olid olemas ja lapsed koolis käisid. 1822. a. visitatsiooniprotokoll aga mainib, et 1784. a. plakaadi kohaselt ei olevat veel ühtki kooli asutatud. Vanemast ajast peale eksisteerivat kaks mõisakooli; ainult ei tulevat ühtki õpilast vabatahtlikult kooli¹⁷⁾. Muhus olid 1793. a. andmeil koolid asutatud, kuid paljud vanemad õpetavat lapsi kodus¹⁸⁾. Mõned visitatsiooniprotokollid mainivad ainult koolide asutamist, ilma ära tähendamata, kas need töötasid või ei¹⁹⁾.

Neist näiteist jätkub, et ära märkida, milline oli Saaremaa rahvakoolide seisund kümme aastat peale 1784. a. kooliplakaadi maksmahakkamist. On võrdlemisi tõenäoline, et suurem osa lapsi ei saanud mingisugust õpetust. Üksikuist visitatsiooniprotokollide märkusist paistab ka, et kihelkonnakoolid ei seisnud sel ajal külakoolest vististi sugugi kõrgemal, vaid olid täiesti samasuguse kursusega. Näiteks kaevati Karja 1792. a. visitatsioonil, et kihelkonnakooli ei tulevat pea ainustki õpilast, sest nad saavat õpetust kodus vanemait ja külakooles²⁰⁾. Et kodune või külakooli õpetus oli võrdne kihelkonnakooli õpetusega, seda näeme ka Mustjala 1793. a. visitatsiooniprotokollis andmeist²¹⁾.

Kokkuvõttes paistab, et XVIII sajandi lõpul uue laiendatud koolikorralduse maksmapanek ei andnud kuigi nimetamisväärseid tagajärgi. Põhjus peitus vististi asjaolus, et riigivalitsus sellekohaste määruste väljakuulutamise järel pidas rahvakoolide võrgu elluviiduks ja ei tundnud enam huvi koolide tegeliku asutamise vastu. Talupojad jälle kasutasid koduse õpetuse õigust ja mõisnikud olid passiivsed. Rohkem huvi tundsid kooli vastu vaimulikud, kuid nende mõju ei ulatunud väga kaugele.

Pööre uue koolikorralduse kasuks toimus alles umbes 30—40 aastat peale 1784. a. kooliplakaadi maksmahakkamist. XIX sajandi kahekümnendate aastate alul olid, nagu visitatsiooniprotokollidest näha, pea igal pool külakoolid võrdlemisi rohke õpilaste arvuga töötamas. Muhus, kus 1792. aastal enamjagu lapsi kodus õppis, oli 1824. a. 18 külakooli 595 õpilasega²²⁾. Kärlas oli 1822. a. 14 küla-

¹⁶⁾ Kihelkonna visitatsiooniprotokollid 1793. ja 1799. a., RKA.

¹⁷⁾ Karja visitatsiooniprotokollid 1792. ja 1822. a., RKA.

¹⁸⁾ Muhu visitatsiooniprotokoll 1793. a., RKA.

¹⁹⁾ Näit. Kärla visitatsiooniprotokoll 1794. a., RKA.

²⁰⁾ Karja visitatsiooniprotokoll 1792. a., RKA.

²¹⁾ Mustjala visitatsiooniprotokoll 1793. a., RKA.

²²⁾ Muhu visitatsiooniprotokoll 1824. a., RKA.

kooli 290 õpilasega²³), Valjalas 1824. a. — 16 külakooli 509 õpilasega²⁴). Kihelkonnal oli 1821. a. väiksemas mõisapiirkonnas 1, suuremas 2—3 kooli²⁵). Tahtmata tekib küsimus, milliseist tegureist võis olla tingitud säärane edu? Kahtlemata tuleb selle nähtuse põhjusi otsida Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduse maksma hakkamises. 1819. a. talurahvaseadus sisaldas nimelt ise uue talurahvakoolide seaduse²⁶). Umbes sellest ajast algavasis kihelkondade koolikonventide poolt Saaremaa ülemkirikueestseisja-ametile esitatud kevadisis koolide-aruandeis otse mainitakse, et see ja see koolikonvent on kokku kutsutud talurahvaseaduse § 516., punkt 19. alusel²⁷), et aruanne on esitatud § 516. alusel või et kooliaeg kestab vastavalt Liivimaa talurahvaseadusele mardipäevast kuni 10. märtsini²⁸).

Kooliasjanduse tõuseng toimus ühel ajal vallaomavalitsuste asutamise ja koolide asutamine kuulus talurahvaseaduse § 516., punkt 1. järgi valdade kompetentsi. Iga 500 meeshinge kohta pidi keskmiselt üks kool asutatama. Koolmeistrite ametiseseadmine ei kuulunud aga valla, vaid mõisapidaja kompetentsi. Mõisnik võis seda teha kirikuõpetaja nõusolekul²⁹). 1819. a. talurahvaseaduses võeti küll tagasi mõned 1784. a. koolikorralduses esinevad liiga kaugele ulatuvad uuendused, nagu seitsmeaastaste laste kooli nõudmine³⁰), kuid üldjoontes oldi siin nõudeid kõvendatud. Viie päeva asemel pidid lapsed terve nädal koolis käima ja koolist ilma vabandava põhjuseta puudunud laste vanemailt või peremeestelt nõuti iga puudumispäeva eest viis kopikat trahvi³¹). Kodus õppivaile lastele ei olnud uuegi koolikorralduse järgi kooliskäimine sunduslik, kuid nad pidid iga nelja nädala järel ilmuma koolmeistri juurde järelekatsumisele. Kodus õppivate laste vanemailt nõuti iga katselt puudumise eest 10 kopikat trahvi³²).

Ehkki nii kihelkonna- ja vallakoolide kui ka koolis käivate laste arv oli XIX sajandi alul väga muutlik, võime siiski mõne aasta andmete najal selle kohta saada ligikaudse arvulise ülevaate. Et ühelgi aastal kõik kooliaruanded sisse ei tulnud ja aruande

²³) Kärla visitatsiooniprotokoll 1822. a., RKA.

²⁴) Valjala visitatsiooniprotokoll 1824. a., RKA.

²⁵) Kihelkonna visitatsiooniprotokoll 1821. a., RKA.

²⁶) Liefländische Bauer-Verordnung, Peterburi 1820, § 516 ja 517.

²⁷) Acte des Oeselschen Ober-Kirchenvorsteheramtes angehend das Schulwesen der Bauergemeinden im Jahre 1828, nr. 13, RKA.

²⁸) Acte des Oeselschen Ober-Kirchenvorsteheramtes enthaltend die Nachrichten über die Anzahl der Gebiets- und Kirchspiels-Schulen, 1831, nr. 42, RKA.

²⁹) Liefländische Bauer-Verordnung, § 516, p. 1.

³⁰) Ibid., p. 3.

³¹) Ibid., p. 3.

³²) Ibid., p. 7.

vormularid on puudulikult täidetud, tuleb andmeid mitmest aastast kokku korjata, mis asjaolu küll veidi rikub pildi ühtlust.

Saaremaa külakoolide ja nende õpilaste arv a. 1828—1831 andmeil³³⁾:

	Koole	Poisslapsi	Tütarlapsi	Kokku õpilasi
Ansekülas	8 (1831. a.)	145	159	304 (1829. a. andmeil)
Pöides	19 „ „	464	330	894 „ „
Jamajal	7 „ „	160	147	307 „ „
Kärlas	6 „ „	196	221	417 „ „
Kihelkonnal	14 „ „	323	282	605 „ „
Valjalas	14 „ „	214	238	452 „ „
Mustjalas	10 „ „	178	183	361 „ „
Kaarmal	19 „ „	356	350	706 „ „
Karjas	7 (1830. a.)	107	127	234 „ „
Pühas (igas mõisavallas)		456	428	884 (1828. a. andmeil)
Muhus	?	253	270	523 (1830. a. andmeil)
Jaanis	12 (1831. a.)	?	?	200 ?

5587 õpilast.

Koolis käivate külakooliõpilaste arv ulatus seega neil neljal aastal üle 5¹/₂ tuhande. Õpilaste üldarv suurenes veel kihelkonnakoolide arvel umbes 100 õpilase võrra. Peale selle aga õppis osa lapsi, nagu kooliaruannetes mainitakse, kodus³⁴⁾. Külakoolide arv oli 1830. ja 1831. a. aruannete järgi ilma Püha ja Muhu kihelkonnata 121. Kui Muhu kihelkonna kohta tarvitada 1824. a. andmeid, mil ajal oli seal 18 külakooli³⁵⁾, ja Püha külakoolide arvu arvata 10 peale, siis pidi külakoolide üldarv Saaremaal 1830. a. ümber 150-ni tõusma.

Eelpool esitatud arvamine, et kihelkonnakoolid XVIII sajandi lõpul ja XIX sajandi esimesil aastail tegelikult seisis külakoolidega ühel astmel, leiab kinnitust ka 1828.—1831. a. kooliaruandeist. Nimelt mainitakse neis, et kihelkonnakoolid üksikuis kihelkonnis on asutatud alles XIX sajandil. Ometi olid 1792.—1794. a. visitatsiooni ajal kihelkonnakoolid igas kihelkonnas olemas³⁶⁾. Nii on 1831. a. aruandest näha, et Jamaja kihelkonnakool oli asutatud kuue aasta eest, seega a. 1825. Valjala kihelkonnakool asutati 1829. aastal, Püha kihelkonnakool sama aruande andmeil — mõni

³³⁾ Rahvakoolide aruanded Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti toimikuis nr. 13, 20, 42 a. 1828—1831, RKA.

³⁴⁾ Näit. Jaani 1831. a. aruanne Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti toimikus nr. 42 1831. a. ja Pöide 1829. a. aruanne toimikus nr. 20 1829./1830. a., RKA.

³⁵⁾ Muhu visitatsiooniprotokoll 1824. a., RKA.

³⁶⁾ Saaremaa kirikuvisitatsiooni-protokollid aastaist 1792—1794, RKA.

aasta varemini. Õpilaste vähesuse tõttu olnud see veel 1831. aastal asutamise astmel³⁷⁾. Neist vähesest märkusist selgub, et XVIII sajandi lõpul jäeti 1784. a. kooliplakaat ka kihelkonnakoolide suhtes tähele panemata ja et selle õppeasutise vallakoolist kõrgema kursusega kooliks muutmine teostus vististi alles peale 1819. a. Liivimaa talurahvaseaduse väljakuulutamist.

Käsitletavail aastail olid peale Jaani kõigis Saaremaa kihelkonnis kihelkonnakoolid olemas. 1831. a. kooliaruandes mainitakse Jaani kihelkonnakooli mitteamutamise põhjusena koguduse väiksust³⁸⁾. Nimelt oli mainitud koguduse meeshingede arv alla 1000. Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduses ei olnud nimelt kihelkonnile, kus meeshingi alla 1000 elas, kihelkonnakooli asutamine sunduslikuks tehtud³⁹⁾. Õpilaste arv pidi vähemalt 12 olema⁴⁰⁾. Saaremaa kihelkonnakoos kõikus see arv 10—12 vahel. Ainult Pöides leiame kihelkonnakooli õpilaste suurema arvu. Nimelt mainib 1829. a. kooliaruanne 24 õpilast. Seejuures on veel huvitav märkida, et õpilasi õpetas kirikuõpetaja Agthe ise. Mujal tegid seda tavaliselt kihelkonnakoolmeistrid⁴¹⁾. Ainult üksikuil juhtudel andsid kirikuõpetajad kihelkonnakoos usuõpetuse tunde⁴²⁾.

Kuni 1840. a. oli Saaremaa rahvakool kättenäidatud suunas kaunis pidevalt arenenud. Suurenenud oli nii koolide kui ka õpilaste arv. 1840. a. aruande järgi⁴³⁾ oli Saaremaal 10 kihelkonna- ja 174 külakooli, kokku 5995 õpilasega, millisest arvust langes kihelkonnakoolide peale 111 ja külakoolide peale 5884 õpilast. Kihelkonnakoolis õppisid ainult poisslapsed, külakoolis poiss- ja tütarlapsed üheskoos. Esimete arv ulatus külakooles 3037-ni, kuna tütarlapsi oli 2847. Külakoolide arvult seisis esikohal Pöide kihelkond 23 kooliga. Pöidele järgnesid Muhu ja Kaarma kihelkonnad, kumbki 20 külakooliga. Kõige väiksem koolide arv — 8 — esines Ansekülas ja Kärilas. Kihelkonnakoole oli igas kihelkonnas üks, ainult Pöides ja Jaanis puudusid need 1840. aastal. Väikeses Jaani kihelkonnas ei olnud juba 10 aastat varemini kihelkonnakooli. Pöide kooli puudumine mainitud ajal on seda silmatorkavam, et 1829. aastal seal töötas kihelkonnakool erakordselt suure õpilaste-arvuga. Keskmiselt tuli iga kihel-

³⁷⁾ Acte des Ober-Kirchenvorsteheramts enthaltend die Nachrichten über die Anzahl der Gebiets- und Kirchspiels-Schulen, 1831, nr. 42, RKA.

³⁸⁾ Ibid.

³⁹⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, § 517, p. 1.

⁴⁰⁾ Ibid., p. 2.

⁴¹⁾ Acte betreffend das Schulwesen in der Provinz Oesel pro Anno 1829—1830, nr. 20, RKA.

⁴²⁾ Näit. Valjalas, Acte des Oeselschen Ober-Kirchenvorsteheramts enthaltend die Nachrichten über die Anzahl der Gebiets- und Kirchspiels-Schulen, 1831, nr. 42, RKA.

⁴³⁾ P. B u x h ö w d e n, Die Volksschulen in der Provinz Oesell, Inland 1840, nr. 20.

konna kohta 11 õpilast. Seejuures tõusis üksikuis kooles õpilaste arv 15-ni, kuna teisel see piirdus vaid 7-ga. Varemil aastail, nagu näha 1828.—1831. a. aruandeist, peeti rohkem kinni talurahvaseaduses ettenähtud arvust — 12⁴⁴). Nii küla- kui kihelkonnakooles oli iga kooli kohta üks õpetaja. Ainult Anseküla kihelkonnakoolis andsid peale kihelkonnakoolmeistri veel kohalik kirikuõpetaja Schmidt ja kirjutajameister Burkofsky tunde.

1840. aasta paiku oli Saaremaa ev.-luteriusu kaheastmeline rahvakool oma arengus jõudnud peaaegu normaaltasapinnani. See teinegi faas talurahvakooli arengus teostus Saaremaal tublisti hiljemini kui mandril ja nõudis palju aastaid. Ikkagi oli lõpptulemusena saavutatud päris häid tagajärgi. 174 küla- ja 10 kihelkonnakooli 5995 õpilasega on Saaremaa väikese pindala juures võrdlemisi soliidne arv. Kui aga vähe lähemalt vaadelda kooli sisulist külge, siis peab küll konstateerima, et see statistika osutub väga petlikuks. Nii küla- kui kihelkonnakoolidel oli terve rida puudusi, mis ei võimaldanud edukat koolitööd. Kõige pealt puudusid nõuetavate eelteadmistega koolmeistrid. Sel alal oli toimunud, võiks öelda, isegi teatav tagasimineku. Endise kirikukooli õppekavaga koolid viidi küladesse ja mõisatesse üle ja nende asemele asutati kirikute juures kihelkonnakoolid. Küla-koolide õpetajaiks said köstri asemel, kel võis olla mingisugune saksa kooli või seminari haridus, lugeda oskavad talupojad, kusjuures viimased olid endiselt kinni ka mõisatöö küljes. Köstrid aga said kihelkonnakoolmeistreina hoopis raskemad ülesanded, mis mõnelegi kahtlemata käisid üle jõu. Seni kui riigivalitsuse poolt samme ei astunud korralikkude koolmeistrite ametissepanemise ja ettevalmistamise suhtes, ei olnud rahvahariduse alal väljavaateid rahuldavaile tagajärgedele. Sedasama kriipsutavad alla ka Saaremaa aadli seast võrsunud tegelased. Üks neist, nimelt P. Sass, kes möödunud sajandi keskel kirjutas raamatukese Saaremaa rahvakooli kohta, tungib ägedalt riigivalitsusele kallale, kritiseerides tervet kooli ja koolijärelevalve organisatsiooni. Olles tuttav välismaade koolioludega, esitab ta omalt poolt terve rea parandusettepanekuid⁴⁵).

Puuduliku hariduse kõrval olid samuti koolmeistrite äraelamistingimused väga viletsad. Külakoolmeistrid said igalt talult palgana ühe külimitu teravilja, mis P. Sass'i arvates tegi kahe-kolme vaka ümber aastas välja⁴⁶). Peale hariliku viljapalga andsid mõisad neile kohati veel erilist lisatasu, maksid nende pearahad ja muud maksud ning andsid neile ilma vastava mõisateo kohustuseta väikese tüki

⁴⁴) Kooli aruanded Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti toimikuis a. 1828—1831, nr. 13, 20 ja 42, RKA.

⁴⁵) (S a s s), Studien-Skizze über die Estnische Volksschule (auf der Insel Oesel), Leipzig 1865.

⁴⁶) Op. cit., lk. 38.

maad kasutada või jälle jätsid neile talvel teopäevadest nii palju nädalapäevi vabaks, kui neid oli vaja kooli jaoks. Mõisad hoolitsesid enamasti ka põletusepuude, valgustuse ja kooliraamatute eest⁴⁷⁾. Mõisate osa on Sass'i poolt siin vististi veidi liialdatud, sest 1828.—1831. aastate koolide aruanded näitavad, et kütte, valgustuse ja õppetarvete eest kandsid hoolt vallad⁴⁸⁾. Kärilas näit. otsustas koolikõnvent 23. III 1830 koolitarvete muretsemiseks koguduseliikmeile peale panna sellekohase maksu, 15 vaskkopikat igalt $\frac{1}{2}$ adramaalt⁴⁹⁾. Sass'i andmed võivad siiski sisaldada suure osa tõtt, sest vallad olid tavaliselt väga hooletud oma kohustuste kandmisel. 1845. a. Saaremaa koolikavas oli külakoolmeistrite palk seatud teisele alusele. Selle suurus ei pidanud mitte sõltuma koolikohust maksvate talude, vaid nädala koolipäevade arvust. Aasta palga miinimumiks loeti seal, kus koolimaa puudus, üks vakk rukkid ja üks vakk otri iga koolipäeva kohta nädalas. Seega oleks kooliõpetaja juhul, kui ta kooli pidas 3 päeva nädalas, aastas saanud 6 vakka teravilja. Kus koolil maa oli, pidi viljapalga määramine sündima vallaga kokkuleppel⁵⁰⁾. Tegelikult ei ole aga 1845. a. koolikava vististi üldse maksvusel olnud. Pöides näit. ei saanud veel 1859. a. ükski 15 külakoolmeistrist mainitud kava alusel palka. Nii sai Koigi koolmeister oma mõisavalitsuselt toetust vilja ja heinamaa kasutamise näol. Kõiguste õpetaja sai igalt talult ühe külimitu teravilja, mida ta aga pidi jagama kreeka-õigeusu koolmeistriga vastavalt mõlema kooli õpilaste arvule⁵¹⁾. Sellegi väikese palga kättesaamisel oli raskusi, sest koolikohus toodi alles paljude kaebuste järel ära⁵²⁾. Sääraste palgaolude juures ei olnud võimalikki saada tarviliku eelharidusega koolmeistreid. Koolmeistreiks olid osalt lugeda oskavad talupojad, osalt vigased, kes kehalikule tööle ei kõlvanud. Viimaste seas esines ka naisterahvaid⁵³⁾.

Kooli peeti peamiselt taluhooneis. Nagu mainib Sass oma töös, olid eriti selleks otstarbeks ehitatud külakoolimajad võrdlemisi haruldased ja needki sageli lagunenenud seisundis. Mõned neist kadusid hiljemini hoopiski. Nii oli Randvere vallal enne õigeusu tulekut oma ev. -luteriusu koolimaja. Valla rahva kreeka-õigeusku siirdumise järel ei arvanud vallakohtu liikmed enam koolimaja tarvis olevat, sest riigi-

⁴⁷⁾ Ibid.

⁴⁸⁾ Kooli aruanded Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti toimikuis a. 1828—1831, nr. 13, 20 ja 42, RKA.

⁴⁹⁾ Acte betreffend das Schulwesen in der Provinz Oesel pro Anno 1829—1830, nr. 20, RKA.

⁵⁰⁾ Schulplan für die Land-Schulen der Provinz Oesel, Pärnu 1845, I, § 12.

⁵¹⁾ (S a s s), Studien-Skizze, lk. 42.

⁵²⁾ Ibid., lk. 39.

⁵³⁾ J. K i r o t a r, Kaarma seminar kui Eesti kultuura tegur 1871—1910, Eesti Kultuura, I, lk. 42.

valitsus pidi ju ise hoolitsema õigeusu koolide ruumide eest. Seepärast müüsid nad selle ilma vallalt küsimata maha⁵⁴). Pöides leidis koolirevidendi 1859. a. aruande järgi 15 külakooli, kuid ühelgi neist ei olnud sellekohast koolimaja⁵⁵). Veel seitsmekümnendail aastail polnud seisund Saaremaal selles suhtes palju paranenud. 1872. aastal Valjalas ametisse astudes leidis kirikuõpetaja Traugott Hahn oma kihelkonnas 3500 hingelise koguduse kohta ainult 3 külakoolimaja. Ka kihelkonnakoolimaja oli Valjalas varemeis ja peaaegu kokku varisemas⁵⁶). Ometi ei võinud Hahn, nagu ta oma memuaares mainib, mõeldagi koguduse koormamisele uute koolimajade ehitusega, sest esiteks oli Valjala kihelkonnal väga vähe metsa ja teiseks tuli sellest hoiduda kreeka-õigeusu kartusel. Õigeusulised preestrid aina valvanud selle järele, kas ev.-luteriusu koguduse liikmeil ei ole vast mõni kohustus liiga raske kanda, et põhjust saada rahva meelitamiseks õigeusku. Õigeusulistel ei pidanud olema mingisuguseid makse kiriku ja kooli kasuks. Kõik lubatud riigi poolt tasuta anda⁵⁷). Et mõnes kihelkonnas, näiteks Muhus ja Jaanis 1843.—1844. aastal, oli umbes 75% koguduse liikmeist (Pöides 6000 hingest isegi 5000) siirdunud kreeka-katoliku usku, ei võinud väheseid ev.-luteriusulisi koguduseliikmeid koolide läbi väga koormata⁵⁸).

Kooliõpetus jäi külakooles pikema aja kestel üldjoontes samaseks, kui see oli olnud eelmiselgi sajandil. Õppekavas seisis ikka ainult 3 õppeainet: lugemine, katekismi peatükkide päheõppimine ja kirikulaulude õppimine. 1840. a. andmeil olid õpperaamatuiks aabits, Lutheri katekism, piibel ja mõned teised eestikeelsed raamatud, nagu J. W. L. v. Luce' „Sarema Jutto ramat“ ja F. W. v. Willmann'i muinasjutud⁵⁹). Lisaks eelmainitud kolmele õppeainele soovitas 1845. a. koolikava õpetada külakooles, kus see läbiviidav, ka kirjutamist ja arvutamist⁶⁰), kuid see on ainult hoopis vähestel juhtudel teostunud. Nii on teada, et Kuressaare linn seadis oma Lömala (linna-mõis) külakoolis viiekümnendail aastail kirjutamise sisse⁶¹). Samuti nõudis Kaarma kirikuõpetaja J. Girgensohn peale 1866. a. oma kihelkonna ev.-luteriusu koolmeistreilt, et nad oma õpilastele tavaliste õppeainete kõrval õpetaks ka kirjutamist ja piiblitugu⁶²).

⁵⁴) (S a s s), Studien-Skizze, lk. 39.

⁵⁵) Ibid., lk. 41—42.

⁵⁶) T. H a h n, Erinnerungen aus meinem Leben, Stuttgart 1923, lk. 23 ja 52.

⁵⁷) Ibid., lk. 53.

⁵⁸) Ibid., lk. 24.

⁵⁹) P. B u x h ö w d e n, Die Volksschule in der Provinz Oesel, Inland 1840, nr. 20.

⁶⁰) Schulplan für die Land-Schulen der Provinz Oesel, Pärnu 1845, I, § 3.

⁶¹) M. K ö r b e r, Oesel einst und jetzt, I, lk. 114.

⁶²) J. K i r o t a r, op. cit., lk. 41—42.

Suurimaks puuduseks oli aga külakoolide juures asjaolu, et koolid suures enamuses polnud ette nähtud mitte alaliseks õppetööks, vaid pigemini kodus õppivate laste teadmiste järelekatsumiseks. Veel 1930. aasta suvel leidis Kärla kihelkonnas küllalt vanemaid inimesi, kes lapsena olid ainult laupäeviti koolis järelekatsumisel käinud⁶³). Sama asjaolu mainivad Valjala endine kirikuõpetaja T. Hahn oma memuaares⁶⁴) ja J. Kirotar Kaarma seminari tegevuse ülevaates⁶⁵). See nähe ei ole mitte hiljemini esile kerkinud, sest juba külakoolide asutamise ajal mainib Mustjala visitatsiooniprotokoll, et koolid küla-des teotsevat ainult laupäeviti⁶⁶). Kuigi 1784. a. kooliplakaat ette nägi viie⁶⁷) ja Liivimaa talurahvaseadus kuuapäevase⁶⁸) koolinädala, ei nõudnud siiski keegi ettekirjutiste teostamist. Nii jäi Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduse koolikorraldus just selle olulisemas osas teostamata. Täitsa õieti mainib Sass oma töös, et 1819. a. talurahvaseaduses oli rahvakoolide kohta esitatud võrdlemisi ratsionaalne kava, kuid keegi ei olevat huvitatud olnud selle teostamisest. Riigivalitsuse poolt oli ette nähtud terve rida koolirevidente: kirikuõpe-taja, kirikueestseisja, kihelkonnakonvendi, mõisavalitsuse, vallavanema, vallakohtu, superintendendi ja provintsiaalkoolikolleegiumi näol, kuid revideerijate suurel arvul ei olevat suuremat tähendust olnud, sest puu-dunud kohased koolmeistrid⁶⁹). Ka koolisunduse teostamisest vasta-valt Liivimaa talurahvaseaduse § 516. p. 7-le ei olevat koolirevidendid suuremat hoolinud. Koolist puudumise trahvirahasid ei nõutavat peale väheste erandite pea kusagil sisse⁷⁰). Parem kord olevat võimalik olnud ainult seal, kus kirikuõpetajad kandnud kooli eest erilisel hoolt.

Kihelkonnakoolis oli harilikult kõster kooliõpetajaks, saades õpe-tamise eest oma tavalise kõstripalga. Kohati seisis ta palk ainult kõstri adramaa kasutamises, milline maatükk ei olevat Sass'i arva-mise järgi andnud üle 36 rubla aastas sissetulekut⁷¹). Kihelkonna-koolimajade seisund oli parem külakooli-majade omast. Selleks olid harilikult kihelkonna kulul eri hooned ehitatud. Koolimajade ehitami-se kohta 1830. a. paiku olgu siin paar näidet juurde lisatud. Valjala kihelkonnakool asutati 1829. a. Kooli jaoks ehitati kihel-konna poolt koolmeister Pert Davidsohn'i elukorteri juurde kaks

⁶³) Kärla kihelkonna ajalooline rahvatraditsioon, Akadeemilise Ajaloo-Seltsi arhiivis.

⁶⁴) T. Hahn, op. cit., lk. 24.

⁶⁵) J. Kirotar, op. cit., lk. 41.

⁶⁶) Mustjala visitatsiooniprotokoll 1820. a., RKA.

⁶⁷) Saaremaa rüütelkonna arhiiv, nr. 249, Ukasen 1762—1787, RKA.

⁶⁸) Liefländische Bauer-Verordnung, § 516, p. 5.

⁶⁹) (S a s s), Studien-Skizze, lk. 38.

⁷⁰) Ibid., lk. 39.

⁷¹) Ibid., lk. 39.

tuba⁷²⁾. Ansekülas tehti 31. XII 1828 kooliaruande järgi koolimajale põhjalik remont. Põrandad tõsteti kõrgemale, suur korstnaga vene ahi ehitati sisse ja toa paremaks valgustamiseks tehti seina sisse kaks suurt akent⁷³⁾. Sass väitis möödunud sajandi keskel, et kihelkonnakooli ruumid olevat üldiselt olnud väga kitsad ja primitiivse sisseseadega. Koolimajad koostunud kahest poolest — köstri eluruumist ja koolitoast ühes poiste magamisruumiga. Õpilased maganud mitmekordseil naridel üksteise kohal kahe- ja kolmekesi ühel asemel. Sööki keetnud nad kodust toodud toiduaineist ise⁷⁴⁾. Kohati leiame kihelkonnakoolimajad aga väga viletsas seisundis olevat. Näit. oli koolimaja Valjalas seitsmekümnendail aastail varemeis ja peaaegu kokku langemas⁷⁵⁾.

Kihelkonnakooli õpilaste arv oli Liivimaa talurahvaseaduses⁷⁶⁾ ja 1845. a. koolikavas⁷⁷⁾ 12 peale kindlaks määratud. Õieti tähendas see arv miinimumi, sest vald võis ka rohkem õpilasi kooli vastu võtta. Kui tarvilikku arvu õpilasi vabatahtlikult kokku ei tulnud, pidi kirikuõpetaja ühes mõisavalitsustega neist valdadest, kust õpilasi ei ilmunud, andekamad poisid kooli saatma, kusjuures viimased pidid osalt vanemate, osalt valla kulul õppima⁷⁸⁾. Valla abiraha eest kohustati neid kooli lõpetamise järel valda kuus aastat vallakirjutajana või külakoolmeistrina teenima⁷⁹⁾. Kooli kursus pidi kolm aastat kestma. Sunniviisil õpilaste koolisaatmist näib Saaremaalgi praktiseeritud olevat. Huvitavaid andmeid kihelkonnakoolide tegevuse kohta pakuvad koolikonventide kevadised kooliaruanded⁸⁰⁾. Nimelt kutsuti vastavalt Liivimaa talurahvaseaduse § 516. p. 19-le kevadel peale kooliaja lõppu kihelkonna koolikonvent kokku, mis koostus pastorist, kirikueestseisjast, võõrmündreist ja kõigist kihelkonna mõisnikest. Koolikonvent vaatas kõige pealt kirikuõpetaja poolt koostatud külakoolide katsumise aruanded läbi. Selle järel eksamineeriti kihelkonnakooli õpilasi. Selleaegse kihelkonnakooli juures on eriti huvitav ära märkida, et uusi õpilasi ei võetud tavaliselt mitte igal aastal vastu, vaid iga kolme aasta järel, kui üks lend jõudis oma kursusega lõpule. Ainult juhul, kui üksikud õpilased koolist

⁷²⁾ Acte des Oeselschen Ober-Kirchenvorsteheramtes enthaltend die Nachrichten über die Anzahl der Gebiets- und Kirchspiels-Schulen, 1831, nr. 42, RKA.

⁷³⁾ Acte betreffend das Schulwesen in der Provinz Oesel pro Anno 1829—1830, nr. 20, RKA.

⁷⁴⁾ (S a s s), Studien-Skizze, lk. 36.

⁷⁵⁾ T. H a h n, op. cit., lk. 23 ja 52.

⁷⁶⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, § 517, p. 2.

⁷⁷⁾ Schulplan für die Land-Schulen, II, § 3.

⁷⁸⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, § 517, p. 2.

⁷⁹⁾ Ibid., § 517, p. 3.

⁸⁰⁾ Saaremaa ülemkirikueestseisja-ameti toimikud a. 1828—1831, nr. 13, 20 ja 42, RKA.

varemini lahkusid või kolme aastaga ei omandanud tarvilikke teadmisi ja seetõttu hiljemini lahkusid, võeti üksikuid õpilasi vastu. Näit. mainib Anseküla 1830. a. kooliaruanne, et eelmisel õppeaastal kõik õpilased kooli lõpetasid ja seepärast 9 poissi uuesti kooli vastu võeti⁸¹⁾. Jamajal kihelkonnakoolist lahkusid 1829. a. kevadel korraga pooled õpilased ja kirikuvõõrmündreile tehti koolikonvendi poolt ülesandeks teatada kihelkonna andekamate poiste nimed kirikuõpetajale, et viimane võiks nende seast järgmiseks kooliaastaks teha tarviliku väljavaliku valitsuse poolt ettekirjutatud õpilaste arvu komplekteerimiseks⁸²⁾. Tavaliselt kuulutati kihelkonnakooli õpilaste vastuvõtmine kirikus välja⁸³⁾.

Mis puutub selleaegse kihelkonnakooli õppetöösse, siis sõltus õppekava tegelik teostamine koolmeistri või kõstri võimeist ja kohusetundest. Seetõttu erinesid koolid oma tasapinna suhtes üksteisest õige tunduvalt. Liivimaa 1819. a. talurahvaseadus nägi kihelkonnakooles järgmise õppeprogrammi ette: lugemine, kirjutamine, arvutamine, kirikulaulude laulmine, katekism ja üldised teadmised „ebausu eemale tõrjumiseks“, „hädaohu ära hoidmiseks“ ja kutsealaliste ühesannete teostamiseks⁸⁴⁾. P. Buxhöwden mainib 1840. a. „Inland'is“ avaldatud ülevaates, et Saaremaa kihelkonnakooles õpetatavat lugemist, arvutamist, kalligraafiat, õigekirjutust, katekismi ja noodist laulmist. Õpperaamatuina olevat tarvitusel piibel, katekism. O. W. Masing'i „Pühhapäwa Wahheluggemissed“, Rosenplänter'i kirjutamisõpetus ja arvutamisraamat⁸⁵⁾.

Samuti kui külakooles, oli enamikus kihelkonnakooles õpetus väga viletsal järjel. Mõnedki neist ei olevat, nagu mainib Sass oma raamatus, külakoolest palju kõrgemal seisnud⁸⁶⁾. Süüdi oli siingi suures määral koolivalitsuste ja koolirevidentide passiivsus. Kuna eeskirja järgi võis kihelkonnakooli vastu võtta ainult erksamaid ja täiesti lugeda oskavaid õpilasi, olevat sinna sageli saadetud hoopis alga- ja väheste annetega pisse. Esimene koolisemester kulunud koolmeistril seetõttu harilikult aabitsa õpetamisele ära, milline asjalu halvanud suurel määral koolitööd⁸⁷⁾. Ka eeskiri selle kohta, et õpilased pidid talvekuudel vahet pidamata koolis käima, ei olevat ei vanemate ega mõisapidajate poolt tähelepanu leidnud⁸⁸⁾. Teiseks ei olevat olnud sugugi haruldane nähe, et koolmeistrid õpilasi kasu-

⁸¹⁾ Acte betreffend das Schulwesen in der Provinz Oesel pro Anno 1829—1830, nr. 20, RKA.

⁸²⁾ Ibid.

⁸³⁾ Näit. Kihelkonnal. Ibid.

⁸⁴⁾ Liefländische Bauer-Verordnung, § 517, p. 5.

⁸⁵⁾ P. B u x h ö w d e n, op. cit.

⁸⁶⁾ (S a s s), Studien-Skizze, lk. 35.

⁸⁷⁾ Ibid., lk. 35—36.

⁸⁸⁾ Ibid., lk. 36.

tasid oma majapidamise tööde või kõrvalameti jaoks, kusjuures viimastele ei jäänud õppimiseks palju aega üle. Sass jutustab oma ülevaates paarist säärasest juhust. Üks kihelkonnakooli-poiss olevat samal ajal ka mõisa koka juurde õpilaseks antud ja võinud ainult päeva tagant koolis käia⁸⁹). Samuti teab ta üht juhtu, kus koolmeister, kes ühtlasi pidas sepa ametit, olevat oma õpilasi päeva läbi kasutanud sepatöö, karjasöötmise, sõnnikuvedamise ja muude tööde jaoks ja neid alles päevatöö lõppemise järel lasknud oma „mehelikkude“ tütarde poolt õpetada⁹⁰). Oli täiesti loomulik, et talurahval tekkis säärase kooli vastu umbusaldus ja et lapsi meeleldi ei tahetud kooli saata.

Parimaks kooliks oli praost Willigerode ajal Kaarma kihelkonnakool. See kool paistis välja eeskujuliselt kirikulaulmiselt, omades suurt, hästi väljaõpetatud õpilaskoori, mis olevat koguni ette kandnud suuremaid klassilise kirikumuusika tooteid⁹¹). Kihelkonnaja vallakoolide tasapinna tõstmiseks on oma kihelkonnas palju ära teinud ka Anseküla kirikuõpetaja, tuntud Saaremaa ajaloo harrastaja ja suure hulga vaimuliku ja ilmliku sisuga eestikeelsete raamatukeste autor Martin Körber (oli kirikuõpetajaks a. 1846—1875). Erilist tähelepanu pööras ta laulmisele. Koolmeisteriks pandi ainult isikud, kel oli hea muusikaline kuulmine ja kes ise hästi laulsid. Körber'il on üldse teeneid esimese ilmliku laulu edendajana Saaremaal. Mõnel korral andis ta oma kihelkonnakooli kooriga supelhoaegadel Kuressaares isegi kontserte, millel oli väga hea edu. Enne Körber'i Ansekülasse tulekut olnud see kihelkond oma koolioludelt üks korratumaid⁹²).

Neljakümnendail ja viiekümnendail aastail Saaremaal aset leidnud hoogus kreeka-õigeusu levimine tõi endaga kaasa teatava muudatuse ka rahvakoolis. Ev.-luteriusu koolide arv vähenes juurdetulnud õigeuskoolide arvel õige tunduvalt. 1840. aastal leiame Saaremaal 174 ev.-luteriusu külakooli⁹³), kuna 1859. a. aruande järgi oli nende arv vähenenud 141 peale⁹⁴). Eriti neis kihelkonnas, kus õigeusku siirdumine esines suuremal määral, nagu näit. Muhus ja Jaanis, vähenes ev.-luteriusu külakoolide arv õige tunduvalt. 1840. a. oli Muhus 20 ev.-luteriusu külakooli, 1859. a. paiku aga ainult — 9. Jaanis olid vastavad arvud 14 ja 4, Pöides 23 ja 15. Läänepoolseis kihelkonnas, kus õigeusku minek toimus vähemas ulatuses, osutab ev.-luteriusu koolide arv 1859. aastaks isegi tõusu. Näit. oli Püha kihelkonnas 1840. a. ainult 10 külakooli, 1859. aastaks ulatus aga nende arv

⁸⁹) Ibid., lk. 36.

⁹⁰) Ibid., lk. 36.

⁹¹) Ibid., lk. 36—37.

⁹²) Ibid., lk. 40—41.

⁹³) P. B u x h ö w d e n, op. cit.

⁹⁴) (S a s s), Studien-Skizze, lk. 42.

juba 17-ni. Kihelkonnal oli koolide arv tõusnud 18 pealt 20-le, Kärlas 8 pealt 10-le, Mustjalas 11 pealt 12-le.

Kreeka-õigeusu koolide asutamiseega on Saaremaal algust tehtud juba 1846. a. Sel aastal asutati nimelt Laimjala õigeusu kihelkonnakool. 1847. a. asutati juba 6 kooli: Kärla kihelkonnas — Paadla ja Kaarmise abikoolid, Pöides — Kanissaare, Rauli, Kagutsi ja Saare abikoolid. Järgmise kahe aasta kestel leiame juurdekasvu ainult kolme kooli võrra, kuid alates 1850. aastast tõusis kreeka-õigeusu koolide arv jõudsasti. 1850. a. asutati 7 kooli, 1851. a. — 14 jne.⁹⁵). Õigeusu koolide juurdekasv toimus kuni XIX sajandi lõpuni. 1896. a. kooliaruande järgi⁹⁶) oli selleaegses Kuressaare õpperaioonis, s. t. Saare, Muhu ja Hiiumaal ühes väiksemate saartega (Abruka, Vilsandi ja Kesselaid), kokku 233 algkooli. Õigeusu koole oli sellest arvust 82 ja ev.-luteriusu koole 146. Lisaks neile oli Kuressaares üks kaheklassiline ministeeriumikool ja kaks erakooli ning Hiiumaal Kalevivabriku juures üks erakool. Kreeka-õigeusu koolest oli kihelkonnakoole: Saaremaal 11, Muhus 2, Hiiumaal 4, Kuressaare linnas 1. Abikoole (вспомогательное училище) oli: Saaremaal 44, Muhus 11, Hiiumaal 7, Abruka ja Kesselaiu saarel kummaski 1. Ev.-luteriusu koolest oli samal ajal kihelkonnakoole Saaremaal 10, Muhus 1 ja vallakoole Saaremaal 111, Hiiumaal 19, Muhus 4, Vilsandil 1. Õpilasi oli 1. jaanuaril 1896 kõigis õpperaiooni koolest kokku 7490, neist õigeusulisi 30,6%, luteriusulisi 69,4%. Keskmiselt tuli iga linnakooli kohta 38 ja iga maakooli kohta 32 õpilast. Võrreldes teiste Liivimaa kubermangu maakondadega oli Saaremaal õigeusu koolide arv õieti suur. 1899./1900. õppeaastal oli Liivi kubermangus kokku 370 õigeusu kooli. Neist oli Saaremaal (ilma Hiiumaata) üksi 75 kooli⁹⁷).

Kreeka-õigeusu koolid said riigivalitsuselt igal aastal võrdlemisi suuri toetussummasid: Balti kubermangude õigeusu külakoolide inspekteerimiseks 2. märtsil 1870 asutatud koolinõukogu käsutusse anti Vene haridusministeeriumi summadest 12.190 rubla koolide korraldamiseks ja ülespidamiseks ning püha sinodi poolt kihelkonnaning abikoolide ruumide üüriks 10.000 rubla aastas. 1884. aastal oli toetussumma juba 42.190 rubla peale tõusnud. Seejuures olid kooliõpetajate palkadeks veel erisummad. Siiski kaevati, et õigeusu koolid olevat nii kooliruumide kui oma majandusliku olukorra suhtes palju halvemas seisundis kui ev.-luteriusu koolid⁹⁸).

⁹⁵) Riia õppekonna kuraatori kantselei toimik: Отчетъ о состояніи начальныхъ училищъ Рижскаго учебнаго округа за 1900 годъ, nr. 24 — VII, 1901, RKA.

⁹⁶) Riia õppekonna kuraatori kantselei toimik: Годовые отчеты о состояніи училищъ Аренбургскаго района 1890—1908, nr. 1, RKA.

⁹⁷) Riia õppekonna kuraatori kantselei toimik, nr. 24—VII, 1901, RKA.

⁹⁸) Ibid.

Selline Saaremaa kiriku ja rahvakoolide dualistlik seisund põhjustas küll mõnesuguseid hõõrumisi ja konflikte, kuid üldiselt on see siiski eesti rahvakoolidele kasuks tulnud. Mõlemad võistlevad, salaja koguni vaenulikud pooled olid haridusolude parandamisest nüüd rohkem huvitatud, kui seda vast oleks võidud oodata rahulikkude olude juures. Selle võistluse tagajärjel tekkis Saaremaal ebaloomulikult tihe koolivõrk. Kihelkonnakoole oli 12 võrdlemisi väikese (luteriusu) maa-kihelkonna kohta tervelt 23; neist üksi Muhus 3 kihelkonnakooli: 2 õigeusu ja 1 ev.-luteriusu kool. Ehkki rahvastiku siirdumisel õigeusku mitmed ev.-luteriusu külakoolid muudeti kreeka-katolikuusulisteks, jäid esimesed kohati paralleelselt viimastega püsima, nii et valdades ja külades, mis oleksid ühe kooliga läbi saanud, oli sageli kaks külakooli⁹⁹). Eesti iseseisvuse ajal, mil kõik algkoolid kuuluvad ühel alusel omavalitsuste ülalpidamisele, on Saaremaa maaalgkoolide arv umbes 50% võrra vähenenud. 1896. a. aruandes äärmärgitud 201 kooli asemel¹⁰⁰) oli Saaremaal 1923. a. andmeil ainult 111 maa-alkooli (ühes Ruhnu saarega 112)¹⁰¹).

Kreeka-õigeusu poolt ähvardav hädaoht äratas ev.-luteriusu vaimulikud nende senisest passiivsusest. Kuuekümnendail ja seitsmekümnendail aastail näeme neid ev.-luteriusu kooliolude parandamiseks energiliselt samme astuvat. Kaarma õpetaja J. Girgensohn tõstis oma kihelkonna külakooles koolipäevade arvu ühelt päevalt nädalas kolme peale ja laskis koolmeistrel õpilastele ka kirjutamist ja piibli-lugu õpetada¹⁰²). Umbes samal ajal pöördus ka Põide õpetaja Nolcken ajalehe kaudu avaliku palvega oma kaasusuliste poole mandril, et abi saada ev.-luteriusu koolide jaoks. Varsti ärkasid ka teised kirikuõpetajad ja kordasid sama palvet Saaremaa kirikuõpetajate sinodi nimel. Sellele palvele voolanud, nagu T. Hahn oma memuaares teatab, Balti kubermangudest ja Peterburist Saaremaale võrdlemisi suured rahasummad, mille abil võimalik olnud kooles ametisse seada kõlblikud koolmeistrid, makstes neile vastavat tasu, ja samuti tõsta kooliaega 3—4 päevani nädalas. Valjala kihelkond jäi sellest abist ilma, sest seal puudus 1½ aastat kirikuõpetaja. Kuni 1872. a. olid koolid Valjalas veel väga viletsas seisundis. Külakooles, mida peeti suitsutubades, õpetasid lapsi lugeda oskavad talupojad või sulased ainult ühe päeva nädalas. Kooliõpilaste arv oli juhuslik, sest koolisundust polnud nime poolestki olemas¹⁰³).

Et seitsmekümnendate aastate alul Saaremaa rahvakooli alal on

⁹⁹) Kärla kihelkonna ajalooline rahvatraditsioon Akadeemilise Ajaloo-Seltsi arhiivis.

¹⁰⁰) Riia õppekonna kuraatori kantselei toimik: Годовые отчеты о состоянии училищ Аренбургскаго района 1890—1908, nr. 1, RKA.

¹⁰¹) Eesti Statistika Kuukiri 1923, nr. 13 (2), lk. 48.

¹⁰²) J. Kirotar, op. cit., lk. 41.

¹⁰³) T. Hahn, op. cit., lk. 24.

sündinud teatav murrang, seda näeme muu seas õige kujukalt Mustjala kirikukroonikast¹⁰⁴). 1868. a. loendab kirikukroonika Mustjalas 10 küla- ja 1 kihelkonnakooli. Peale selle töötas Võhmal kirjutamiskool Adu Meerits'a juhatusel. Seega õpetati ainult ühes Mustjala külakoolis kirjutamist. 1870. a. aga tehti katset muuta kirjutamine sunduslikuks kõigile koolilastele, kes saanud 13 aastat vanaks. See siht olevat kroonika teatel peaaegu saavutatudki, kuid tagajärjed oleks kirikuõpetaja arvates võinud veelgi paremad olla, kui oleks õnnestunud muretseda sündsamad koolimajad. Välja arvatud 3 uut koolimaja, olevat viimased olnud erakordselt viletsad: pimedad, kitsad, suitsused ja kas liiga soojad või jälle jääkülmad, niiskete põrandatega. 1872./1873. õppeaastal oli külakooles kirjutamine ja arvutamine juba sunduslik. 1873. a. sai kihelkonnakooliõpetaja koolis saksa keele õpetamise eest Saaremaa rüütelkonnalt 50 rubla tasu. Seni sai ta peale $1\frac{1}{2}$ adramaa suuruse koolimaa kasutamise 17 rubla palka. Ka koolimajade ehitamise ja korrashoiu eest hakati nüüdsest peale rõhkem hoolt kandma. 1873. a. ehitati Mustjalas 3 uut külakoolimaja — Võhma, Abulasse ja Kiromale. Järgmisel aastal ehitati Ratla ja Järise koolimajad. Samal 1874. a. mainib kirikukroonika, et kõik külakoolimajad olevat nüüd heas seisundis. Umbes samast ajast on ka Valjala kirikukroonikas¹⁰⁵) sealseist koolioludest võrdlemisi täielik kirjeldis antud. 1874.—1878. a. kohta käivaist andmeist on näha, et ka Valjala koolidele on Saaremaa rüütelkonna poolt toetussummasid makstud. Kihelkonnakooliõpetaja sai peale koolimaa kasutamise koolikomitee poolt 17 rubla palka ja eritasuna saksa keele õpetamise eest 22 rubla 33 kopikat. Samuti pidi iga peremees koolile viima ühe käsisülla põletusepuid. Vallakoolide jaoks andis koolikomitee 16 vallakooliõpetaja palgaks 16 rubla, talurahva pank — 20 rubla 83 kopikat. Peale selle andis koolikomitee erilise toetusena 50 rubla ja preemiarahana 3 rubla 98 kopikat. Uue-Lõve vallakoolide jaoks maksis Uue-Lõve rentnik Saaremaa rüütelkonna arvel 25 rubla. Ka Mustjala külakoolmeistrid said 1870. a. Saaremaa rüütelkonnalt peale taludest, kust lapsed koolis käisid, toodavate viljakülimittude igauks 3 rubla palka¹⁰⁶).

Samade ev.-luteriusu vaimulikkude hariduslikkude püüete tulemusena rajati 1870. a. Saaremaal õppeasutis, mil olid võrdlemisi suured teened kooli- ja üldhariduslikus töös — Kaarma õpetajate-seminar¹⁰⁷). Seminari asutamise mõte kuulub Põide-Jaani kiriku-

¹⁰⁴) Andmed Mustjala kirikukroonikast, Mustjala kihelkonna ajalooline rahvatraditsioon Akadeemilise Ajaloo-Seltsi arhiivis.

¹⁰⁵) Väljavõte Valjala kirikukroonikast, Valjala ja Püha ajalooline rahvatraditsioon Akadeemilise Ajaloo-Seltsi arhiivis.

¹⁰⁶) Andmed Mustjala kirikukroonikast, Mustjala kihelkonna ajalooline rahvatraditsioon Akadeemilise Ajaloo-Seltsi arhiivis.

¹⁰⁷) J. Kiro tar, op. cit., lk. 41—43.

õpetaja dr. Joh. Carl Temler'ile, kes 1866. a. oma kulul ellu kutsus väikese kihelkonnakoolmeistrite kooli, milline õppeasutis aga varsti vähese osavõtu ja ainelise kitsikuse tõttu jäi seisma. Ometi oli Saaremaal suur puudus kohastest küla- ja kihelkonnakoolmeistrest. Nüüd otsustasid Saaremaa kirikuõpetajad ühisel jõul käima panna kooli, kuhu igast Saaremaa kihelkonnast pidi üks andekam kihelkonnakooli lõpetaja kolmeks aastaks õppima saadetama. 1867. a. valiti Saaremaa õpetajate sinodi poolt kolmeliikmeline komitee, kes pidi sellekohased eeltööd ära tegema. Saaremaa rüütelkonna toetusel ehitati koolimaja ja 23. jaanuaril 1871 algas kool 12 õpilasega Georg Markus'e juhatusel tegevust. Seminar töötas kuni 1910. aastani, mil ta mitmesugustel välistel põhjustel oli sunnitud oma tegevuse lõpetama. Et kooli 40-aastase tegevuse kohta on ilmunud võrdlemisi üksikasjaline kirjeldis, ei peatu meie selle juures siin pikemalt. Märkiksime ainult, et Saaremaa ev.-luteriusu kirikuõpetajate hariduslikud püüded on selle õppeasutise näol andnud oma parimad tulemused ja et see kool aja jooksul teataval määral sai Saaremaa eesti seltskondliku tegevuse keskuseks.

Eeltoodust selgub, et kaheastmeline algkool teostus Saaremaal tegelikult alles XIX sajandi kahekümnendail aastail. 1765. a. ja 1784. a. kooliplakaadid jäid pea täiesti tähele panemata. Nende tähtsus seisab vaid selles, et nad suutsid mõisnikkude seas rahvakooli kasuks meeolu luua, mille tõttu Liivimaa 1819. a. talurahvaseaduse maksmahakkamise järel rahvakool võis peatselt teostuda. Ometi oli asutatud rahvakoolidel rida niivõrra olulisi puudusi, et isegi kohaliku aadli seast päritolevad isikud on võtnud selle terava arvustuse alla. Kuni XIX sajandi kuuekümnendate ja seitsmekümnendate aastateni oli Saaremaa külakooles väga vähe sellekohase ettevalmistusega koolmeistreid ja enamikus koolides käisid lapsed ainult ühe päeva nädalas koolis. Alles õigeusu tulek tõi koolioludes paranemise kaasa. Nagu nägime, asutas riigivalitsus õigeusuliste laste jaoks ise suure hulga algkoole ja teigest küljest sundis õigeusu kartus ev.-luteriusu tegelasi oma koolile kinkima rohkem tähelepanu. Enam-vähem normaalsemad kooliolud algasid Saaremaal seetõttu alles XIX sajandi seitsmekümnendaist aastaist alates.
